

OBLIKOVANJE BILJEŽAKA I SUSTAVI CITIRANJA U STRUČNOM ILI ZNANSTVENOM TEKSTU

Tomislav MURATI
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK: 001.811:006
Stručni rad

Primljeno: 8. 3. 2005.

Rad donosi pregled oblikovanja, komentira primjenu i uspoređuje tri priznate i primjenjivane metode za pravilno citiranje i oblikovanje bilježaka u stručnom ili znanstvenom tekstu. To su, kako ih naziva međunarodna norma za oblikovanje, sadržaj i strukturu bibliografskih bilježaka (ISO 690-1987): metoda tekućih bilježaka, metoda brojčanih bilježaka i metoda prvog elementa i datuma. Zastupa se mišljenje da svaka od metoda ima svoje optimalno strukovno i znanstveno okruženje, u diskursu kojega najbolje ispunjava svoje funkcije.

Ključne riječi: bibliografske bilješke, citiranje prema ISO 690, harvardski sustav citiranja, tekuće bilješke, metoda brojčanih bilježaka, hrvatski stručni časopisi

✉ Tomislav Murati, Nacionalna i sveučilišna knjižnica,
Ulica Hrvatske bratske zajednice 4,
p. p. 550, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: tmurati@nsk.hr

UVOD

Premda je intelektualno najmanje zahtjevan dio znanstvenoga rada, opremanje teksta dokumentacijskim elementima predstavlja oblik znanstvene pismenosti. Drugim riječima, kada znanstveni rad dođe u fazu završnoga tekstualnog oblikovanja, mora podastrijeti svoju dokumentacijsku podlogu, koja može uključiti citate, ali svakako mora sadržavati sustav bilježaka, odnosno popise upotrijebljene literature i (ili) izvora, tj. bibliografiju.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

Ovaj rad ima zadaću dati pregled osnovnih metoda za oblikovanje bibliografskih bilježaka, tj. citatno-uputnih sustava koje možemo primijeniti u opremanju stručnih ili znanstvenih tekstova. Svaka od metoda opisana je i ilustrirana minimalnim brojem primjera (najčešće preuzetih iz ISO-norme,¹ odgovarajućih hrvatskih časopisa ili odabranih američkih izvora), ali su metode i njihovi citatni sustavi, pa i implicitni izražajni diskursi ili "filozofije" uspoređeni.

VRSTE BILJEŽAKA

Na samom početku treba objasniti određene pojmovne, ali i jezične nepreciznosti posljedica čega je ponekad nedovoljno jasno razlikovanje različitih vrsta bilježaka.² Naime, bibliografsko-dokumentarna bilješka samo je jedna od triju vrsta bilježaka kojima se opremaju tekstovi. Hrvatski autori razlikuju prema funkciji ili sadržaju: bibliografske ili dokumentarne, eksplikativne ili objasnidbene te komparativne ili uputne bilješke. Bibliografske ili dokumentarne bilješke trebaju pružiti jamstvo istinitosti stanovitih navoda preciznim upućivanjem čitatelja na upotrijebljenu bibliografsku jedinicu ili izvor. Stoga je njihov sadržaj propisno oblikovan bibliografski opis citirane bibliografske jedinice, tj. dokumenta na koji se autor poziva u svojoj argumentaciji, kojim dokumentira preuzete podatke, mišljenja i sl.

Eksplikativne ili objasnidbene bilješke služe za dopunska objašnjenja ili tumačenja iznesenih tvrdnji. Uglavnom sadrže komentare i kritičke primjedbe i premda najčešće nisu nužne za razumijevanje glavnoga dijela teksta, autori ih rabe da bi uz očuvanu konciznost izlaganja osnovne teme tekst učinili zanimljivijim i informativnijim. Ova vrsta bilježaka ne mora, ali može, sadržavati i bibliografske bilješke. Komparativne ili uputne, pak, bilješke najčešće upućuju na neku drugu bibliografsku jedinicu, odnosno tekst koji obrađuje istu ili sličnu problematiku. Budući da znanstvenoj zajednici daju uvid u širu stručnu literaturu, tj. strukovni kontekst, njihova je uloga važna u znanstvenom komuniciranju, iako u njima spomenuta djela, tj. bibliografske jedinice, ne moraju biti upotrijebljena u izradbi autorova rada (usp. Zelenika, 2000.; Ivanović, 1996.; Žugaj, 1997.).

BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE

U nastavku rada analizira se, u skraćenu obliku, oblikovanje bibliografske ili dokumentarne bilješke – najčešće, fundamentalne ili najbitnije od spomenutih triju vrsta bilježaka. "Skraćeni oblik" znači da se tumače samo priznate metode i sustavi oblikovanja uputnoga vođenja između citiranoga teksta i bibliografskoga podatka o njemu, a da se za bibliografske ele-

mente³ i njihov raspored pretpostavlja njihovo dobro poznavanje.

ISO 690 predviđa tri osnovne, ili bolje reći "pročišćene", metode usustavljanja ili vođenja bilješki kroz tekst, ne spominjući njihovo kulturno-zemljopisno podrijetlo, poput nekih hrvatskih autora koji sustave dijele na europski i američki.⁴

To su:

- a) metoda tekućih bilježaka
- b) metoda brojčanih bibliografskih bilježaka
- c) metoda prvog elementa i datuma.

Metoda tekućih bilježaka

Prema ovom načinu citiranja, na kraju rečenice – iza interpunkcije ili unutar rečenice, a iza imena ili ključne riječi o određenom problemu – stavlja se u obliku superskripta ili brojke u zagradi arapski broj koji se zatim ponovi na podnožju iste stranice ispod crte kojom se odvaja glavni dio teksta od dijela koji sadrži bilješke.⁵ Iza toga, najčešće na dnu stranice⁶ ponovljenoga broja, navodi se sadržaj bilješke. Sustav tekućih bilježaka dopušta da se vrlo brzo i pregledno izlažu pojedine vrste bilježaka ili da se izlagački i čitalački ekonomično, ergonomično i kontinuirano fuzioniraju sve tri vrste (i funkcije) bilježaka: bibliografske, eksplikativne i komparativne. To znači da se jedna tekuća bilješka može odnositi na više dokumenata: na onaj (one) koji su citirani ili i na one na koje se upućuje iz komparativnih razloga. Svaka tekuća bilješka, bez obzira na to sadržava li već spomenuto citirano djelo, dakle, bez obzira na to sadrži li istu bibliografsko-dokumentarnu bilješku, dobiva poseban broj (na primjer: 1, 2, 3,...46,...297). Kad se prva bibliografsko-dokumentarna bilješka za određeno citirano djelo smješta u tekuću bilješku, ona mora sadržavati dovoljan broj bibliografskih elemenata koji jamče točan i jednoznačan odnos između te bibliografsko-dokumentarne bilješke i bibliografske jedinice u popisu svih bibliografskih bilježaka, odnosno u bibliografiji. Drugim riječima, prva bibliografsko-dokumentarna bilješka mora sadržavati barem imena autora i puni naslov u onom obliku u kojem su donešeni i u bibliografiji, uz broj odgovarajuće stranice, prema potrebi.⁷ (Vidi 1. primjer.)

1. primjer (HRN ISO 690:1998, 14)

Tekst

The notion of an invisible college has been explored in the sciences.³² Its absence among historians is noted by Stieg.³³ It may be, as Burchard³⁴ points out . . .

Bibliografsko-dokumentarna bilješka

32. Crane, D. Invisible colleges.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

33. Stieg, M. F. The information needs of historians, p. 556.

34. Burchard, J. E. How humanists use a library, p. 219

Popis bibliografskih bilježaka na kraju teksta
ili bibliografija

(...)

Burchard, J. E. How humanists use a library. In *Intrex: report of a planning conference on information transfer experiments*, Sept. 3, 1965. Cambridge (Mass.): M.I.T. Press, 1965, p. 219

Crane, D. *Invisible colleges*. Chicago: Univ. Of Chicago Press. 1972.

(...)

Stieg, M. F. The information needs of historians. *College and Research Libraries*, Nov. 1981, vol. 42, no. 6, p. 549-560.

Skraćivanje bibliografsko-dokumentarne bilješke u tekućoj bilješci

Bibliografsko-dokumentarna bilješka koja se odnosi na već spomenuti dokument može se skratiti tako da se uključi kratica za identifikaciju često citiranih jedinica. Ta kratica mora se jasno obrazložiti u prvoj bibliografsko-dokumentarnoj bilješci ili u tablici kratice. Kad se rabe uobičajene kratice za često ponavljane jedinice, mora se voditi računa o tome da one budu dosljedno primjenjivane i da nedvosmisleno upućuju na bibliografsko-dokumentarnu bilješku koju zamjenjuju. Ako se, na primjer, rabi kratica "Opus citatum" ili skraćeno "op. cit.", odnosno u hrvatskom "navedeno djelo",⁸ mora se voditi računa o tome da ta kratica mora sadržavati i nužne identifikacijske elemente ranije spomenute bibliografsko-dokumentarne bilješke. Često ponavljana bibliografsko-dokumentarna bilješka može se skratiti tako da se sastoji samo od prezimena autora i broja tekuće bilješke kada se prvi put u tekstu javila kao bibliografsko-dokumentarna bilješka, uz dodavanje odgovarajućega broja stranice za citirano djelo. (Vidi 2. primjer, a u njemu posebno podebljani dio teksta.)

2. primjer (HRN ISO 690:1998, 14)

Tekst

The notion of an invisible college has been explored in the sciences.³² Its absence among historians is noted by Stieg.³³ It may be, as Burchard³⁴ points out . . . Stieg³⁵ has further noted . . .

Bibliografsko-dokumentarna bilješka

32. Crane, D. *Invisible colleges*. Chicago: Univ. Of Chicago Press. 1972.

33. Stieg, M. F. **The information needs of historians.** *College and Research Libraries*, Nov. 1981, vol. 42, no. 6, p. 549-560.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

34. Burchard, J. E. How humanists use a library. In *Intrex: report of a planning conference on information transfer experiments*, Sept. 3, 1965. Cambridge (Mass.): M.I.T. Press, 1965, p. 219

35. Stieg, *bilješka 33*, p. 556

Zaključno o sustavu tekućih bilježaka.

Čitatelju prilagođen svijet: tekst u tekstu

U ovom sustavu citiranja glavni tekst izlaganja oslobođen je od svih tekstualnih podataka koji se odnose na bilo koju vrstu bilješke. Uputni sustav prilagođen je i pojednostavljen za potrebe čitatelja: sve informacije koje su važne za praćenje citiranih izvora (djela koja smo rabili ili na koja upućujemo) ili za razumijevanje teksta nalaze se na istoj ili gotovo istoj stranici na kojoj teče tekst, a o čitatelju ovisi hoće li ih razmotriti ili zanemariti. Dinamika izlaganja i grafički izgled glavnoga tijela teksta mogu teći "neometano", razmjerno koncizno, a čitatelj može vrlo lako "proširivati" temu "silaskom" u "podtekst" u kojem autor može finijim tkanjem ili daljnjom kontekstualizacijom "proširivati" temu. Kad autor i čitatelj jednom ovladaju sustavom skraćivanja i rječnikom kratica za bibliografske bilješke, brzo će bilježiti (i pratiti) izvore, a u ukupnoj količini teksta u tekućim bilješkama sam sadržaj bibliografsko-dokumentarne bilješke neće zauzimati previše prostora. No ovaj sustav ima jednu "zamku". Može navesti "nevješta" autora da izgubi pojam o glavnoj temi: jer sustav tekućih bilježaka može biti prostor teksta u tekstu, to više što dopušta elegantne horizontalne (unutar "prostora" bilješki) i vertikalne veze (tekst-bilješka).

Osnovni, objektivni nedostatak jest što sustav tekućih bilježaka zahtijeva više raznovrsnoga i diskontinuiranoga "tipografskog" prostora nego ostali, pa je stoga zahtjevniji u tehničkom oblikovanju publikacije. Ali ti su problemi relativizirani u elektroničkom izdavaštvu i u online dokumentima ili ih se, pak, nastoji umanjiti izdvojenim "skupnim" fizičkim smještanjem, tj. kumuliranjem bilježaka (u tzv. *endnotes*) na kraju teksta ili poglavlja, ako je riječ o knjizi.⁹

Metoda brojčanih bibliografskih bilježaka

U ovoj metodi brojke unutar teksta (u zagradama ili u obliku superskripta) odnose se na redosljed dokumenta prema prvom navođenju, tj. prvom citiranju u tekstu. Sve kasnije bibliografsko-dokumentarne bilješke koje se odnose na određeni dokument imaju isti redni broj kao i prva bibliografsko-dokumentarna bilješka na isti dokument. Ako se upućuje na određeni dio dokumenta, može se iza brojki navesti i redni broj stranice. U hrvatskim časopisima koji primjenjuju ovu metodu najrašireniji je način smještaja brojčane oznake bilješke u

uglatu zagradu. Bibliografske bilješke u popisu poredane su brojčanim (a ne abecednim) redosljedom. (Vidi 3. primjer.)

3. primjer (HRN ISO 690:1998, 13)

Tekst i bibliografsko-dokumentarne bilješke
(...) The notion of an invisible college has been explored in the sciences [24]. Its absence among historians is noted by Stieg [13, p. 556]. It may be, as Burchard [8] points out...

Popis bibliografsko-dokumentarnih bilježaka
(...)

8. Burchard, J. E. How humanists use a library. In *Intrex: report of a planning conference on information transfer experiments*, Sept. 3, 1965. Cambridge (Mass.): M.I.T. Press, 1965, p. 219

(...)

13. Stieg, M. F. The information needs of historians. *College and Research Libraries*, Nov. 1981, vol. 42, no. 6, p. 549-560.

(...)

24. Crane, D. *Invisible colleges*. Chicago: Univ. Of Chicago Press. 1972.

Zaključno o brojčanim bilješkama

Sustav odlikuje izvanredna ekonomičnost jer u svom elementarnom ili "čistom" obliku isključuje mogućnost primjene "tekućih" bilježaka s nebibliografskim sadržajima, pa čak ostavlja izbornim oblikovanje abecedno uređene konačne bibliografije.

Prilagođen je pisanju manjih, eksplikativnim i komparativnim bilješkama, nekomentiranih članaka koji su opremljeni samo bibliografsko-dokumentarnim bilješkama, tj. konferencijskim zbornicima radova ili stručnim i znanstvenim časopisima, koji, cijeneći konciznost, ne inzistiraju na abecedno uređenim popisima literature.¹⁰ Kada ipak u ovakav sustav želimo interpolirati i druge dvije vrste bilježaka, a one sadrže i bibliografsko-dokumentarne bilješke, ove, objasnidbene bilješke mogu upućivati na brojeve bibliografsko-dokumentarnih bilježaka kako se pojavljuju u glavnom tekstu.

Metoda prvog elementa i datuma

Ta je metoda poznatija kao harvardski način citiranja i osobito je zastupljena u zemljama engleskoga govornog područja, a u novije se vrijeme proširila i u europsku sredinu i tranzicijske zemlje te sustavno smjenjuje starije, prije opisane, sustave citiranja. Vrlo je jednostavna, a neki je interpretiraju kao podvrstu metode brojčanih bibliografskih bilježaka (Zelenika, 2000., 497). Pretpostavka metode jest postojanje abecedno uređenoga popisa bibliografskih bilješki, odnosno bibliografije. Me-

toda se sastoji u izravnom povezivanju citiranih dijelova teksta putem u tekst integriranih i okruglom zagradom omeđenih skraćenih bibliografsko-dokumentarnih bilježaka s bibliografijom, tj. popisom bibliografskih bilježaka.

Bibliografsko-dokumentarna bilješka koja je integrirana u tekst sastoji se najčešće samo od prvoga bibliografskog elementa i godine izdavanja navedenoga dokumenta. Najčešće je to autorovo prezime, a u slučaju anonimne publikacije – njezin naslov i godina objavljivanja.¹¹ Ako se prvi bibliografski element prirodno javlja kao dio teksta, samo se godina navodi u zagradi. Kad je to potrebno, u zagradi se iza godine navode i stranice.

Popis bibliografskih bilješki ili bibliografija navode se abecednim redom prema prvom elementu i moraju se prilagoditi ovakvu obliku citiranja, pa poredak elemenata koji preporučuju ISO standardi mora biti djelomično promijenjen. To znači da se godina izdavanja za knjige umjesto na posljednje mjesto¹² smješta na drugo mjesto (odmah iza podataka o autoru ili naslovu, ako je riječ o anonimnom djelu ili njegovu ekvivalentu). Kad je riječ o člancima iz serijskih publikacija, godina se osim na drugom mjestu, dakle iza autorova imena, navodi i na ranije predviđenom mjestu za cjelovit opis sveska. (Vidi 4. primjer, a posebno podebljane dijelove teksta.) Od ovoga načela, kod opisa članaka iz časopisa, ima u hrvatskoj praksi dosta odstupanja, pa se godina navodi jedino na drugom mjestu. Ta "odstupanja" od ISO 690 u američkoj su praksi poželjna i vrlo raširena jer pridonose općem načelu kraćenja bilješke, pa dokument ISO/WD 690 predlaže da se godina za takve slučajeve ne ponavlja na mjestu inače predviđenom za opis sveska.

4. primjer (HRN ISO 690:1998, 14)

Tekst i bibliografsko-dokumentarna bilješka

(...) The notion of an invisible college has been explored in the sciences (Crane, 1972). Its absence among historians is noted by Stieg (1981, p. 556). It may be, as Burchard (1965, p. 219) points out...

Popis bilježaka na kraju teksta ili bibliografija

(...)

Burchard, J. E. 1965. How humanists use a library. In *Intrex: report of a planning conference on information transfer experiments*, Sept. 3, 1965. Cambridge (Mass.): M.I.T. Press, p. 219

(...)

Crane, D. 1972. *Invisible colleges*. Chicago: Univ. Of Chicago Press.

(....)

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

Stieg, M. F. 1981. The information needs of historians. College and Research Libraries, Nov. 1981, vol. 42, no. 6, p. 549-560

Kad se, pak, izravno citira, bibliografska bilješka može se "razlomiti" na dva dijela i stranice staviti u zagradu iza citata. U sljedećem, 5. primjeru, prvi element (autor) prirodno se javlja kao dio teksta, pa se prvi dio bibliografsko-dokumentarne bilješke sastoji samo od godine, a drugi od stranice na kojoj se nalazi citirani tekst.

5. primjer (APA Format)

Tekst i bibliografsko-dokumentarna bilješka
Gould (1989) explains that Darwin's used the metaphor of the tree of life "to express the other form of interconnect-edness – genealogical rather than ecological – and to illustrate both success and failure in the history of life" (p. 14).

Popis bilježaka na kraju teksta ili bibliografija
Gould, S. J. (1989). The wheel of fortune and the wedge of progress. *Natural History*, 89(3), 14-21.

U američkoj praksi krata se podaci iz bibliografskih bilježaka, tj. elementi opisa jedinice, tako da se kratice za volumen, broj i stranice izostavljaju. To iziskuje točno pridržavanje reda navođenja brojčanih podataka za serijske publikacije. Problem može biti dvostruka numeracija svezaka koju treba riješiti unutar zagrada za broj. Ali i tomu se može doskočiti – ako se, naime, unutar godišta nekoga časopisa stranice kumulativno nastavljaju u svakom svesku, redni broj sveska može se izostaviti.

Ako dva dokumenta ili više njih imaju isti prvi bibliografski element i godinu, razlikuju se dodavanjem malih slova (a, b, c, d, ... itd.) iza godine izdavanja, a unutar zagrada. Isto tako, kad popis bibliografskih bilješki sadrži više jedinica istog autora koje su objavljene iste godine, godini izdavanja dodaje se abecedni znak (a, b, c,... itd.) u bibliografsko-dokumentarnoj bilješci i na popisu bibliografskih bilježaka, kako bi se osigurala njihova jednoznačna veza. (Vidi 6. primjer.)

6. primjer¹³

Tekst i bibliografsko-dokumentarna bilješka
Dinamičnost ukupnog razvoja stanovništva ...koji je oblikovao samo naseljavanje (Živić, 1998a).
(...) Tijekom osmanlijskog i postosmanlijskog razdoblja ... doživio je brze i korjenite etničke promjene stanovništva ...i demografsko pražnjenje (Živić, 1998b).

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

Popis bibliografsko-dokumentarnih bilježaka na kraju teksta ili bibliografija

Živić, D. 1998a. Brojčani razvoj stanovništva vukovarsko srijemskog kraja 1857.-1991. godine. *Društvena istraživanja*, 7, 6(38), 847-872.

Živić, D. 1998b. Razvoj etničke strukture Istočne Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća. *Hrvatski geografski glasnik*, 60, 75-103.

Kod jedinica koje imaju više od dva autora bibliografska se bilješka može skratiti tako da se navede samo prezime prvog autora i iza njega napiše latinska kratica "et al." (et alii = i drugi), ako taj skraćeni oblik neće prouzročiti dvosmislenosti između bibliografsko-dokumentarne bilješke i popisa bibliografskih bilježaka, tj. bibliografije.

Može se reći da je ovaj sustav citiranja razvijen na uređivačkoj politici i komunikacijskoj vrednoti "što kraće, to bolje", pa se i američki naputci slažu oko toga da najveći broj informacija treba uklopiti u tekst, a bibliografsku bilješku oblikovati ako je nužno.

Tako sljedeći, 7. primjer, pokazuje oblikovanu rečenicu, tj. slučaj u kojem se bibliografsko-dokumentarna bilješka ne oblikuje jer su njezini dijelovi "sadržani" u prirodnom tekstu.

7. primjer (APA Format)

In a 1989 article, Gould explores some of Darwins most effective metaphors.

Dok bi se u prikazanoj situaciji u europskoj tradiciji opremanja tekstova oblikovala tekuća bilješka za smještanje bibliografskog podatka o izvoru, američka praksa smatra da su dva elementa, kad su distingvirajuća i jednoznačna, dovoljna da se iz popisa bibliografskih bilježaka, tj. bibliografije, pronađe jedinica koja se navodi u tekstu ili na koju se referira.

Zaključno o metodi prvog elementa i datuma

Metoda je prilagođena pisanju članaka u časopisima, gdje je potrebno maksimalizirati sažetost, te polazi od pretpostavke da je moguće "diskretno" integrirati bibliografske podatke u tekst, a tek u nužnim slučajevima posebno oblikovati, po podacima minimalističku, bibliografsko-dokumentarnu bilješku.¹⁴ Iako se ne isključuje upotreba ostalih bilježaka u eksplikativne ili komparativne svrhe, ovaj sustav ipak smanjuje ukupnu količinu teksta koja se može pojaviti u bilješkama i reducira potrebu za bilješkama (u obliku fusnota ili kumuliranih bilježaka) u onim disciplinama koje tradicionalno ne rabe ostale vrste bilježaka. No njegova je glavna prednost u uštedi prostora i vremena za potrebe oblikovanja teksta. Za tekstove ko-

ji obiluju viševrsnim bilješkama, ono je na neki način kontraproduktivno, jer dopušta "opterećivanje" glavnog teksta – za razliku od sustava tekućih bilježaka – povelikom bibliografsko-dokumentarnom bilješkom, a da pritom ne "štedi" prostor u podnožju stranice (ili na kraju teksta), kamo treba smjestiti komentare ili komparirati i uputiti na komplementarnu literaturu. Stoga se čini da je njegova idealna upotreba, odnosno njegov "prirodni okoliš" – prirodne, tehničke ili biotehničke znanosti, dok se na području humanistike i društvenih znanosti mora "hibridizirati", imajući pritom svojstva sustava tekućih bilježaka uz oblikovanje bibliografsko-dokumentarne bilješke po metodi prvog elementa i datuma.

Upravo zbog potrebe za nekim oblikom "hibridizacije", možemo zaključiti da u društvenim znanostima takav sustav ne uspijeva ispuniti svoju prednost pred ostalim sustavima citiranja.¹⁵

Ovaj sustav krije u sebi i jednu nedoumicu. Kako mu samo ime kazuje, metoda oblikovanja bibliografske bilješke u tekstu i u bibliografiji temelji se na neprijepornosti datuma kao pouzdanoga i ekonomičnoga razlikovnog elementa. No problem su internetski, tj. mrežni dokumenti i za njih propisane tri vrste datumskih podataka – nastanka, osuvremenjivanja i pristupa, tj. citiranja s mreže (ISO 690-2:1997).

Koji od ta tri datuma izabrati, kad je poznato da mrežni izvori nemaju uvijek lako prepoznatljive podatke o nastanku ili promjeni dokumenta na njima? Treba li za takve slučajeve tražiti od autora da dosljedno navode samo datum citiranja, koji standard ISO 690-2, kad je riječ o mrežnoj građi, ionako propisuje kao obavezan podatak?

Upóće, kako dosljedno primjenjivati datumske podatke u raznolikim mrežnim izvorima: primjerice, u elektroničkim časopisima i člancima koje donose, gdje je formalni podatak o godini izdavanja relevantniji i razlikovniji od datuma citiranja i, s druge strane, u prostoru raznovrsnih mrežnih mjesta, prostoru manje formaliziranom i grafički "slobodnijem", u kojem autor ne mora lako otkriti datum nastanka ili osuvremenjivanja dokumenta? Na ta pitanja odgovor moraju dati uredništva časopisa ili strukovne zajednice i udruge, vodeći računa o relevantnosti prvog elementa i datuma izdavanja kao distingvirajućih elemenata.¹⁶

ZAKLJUČAK

Citiranje i pravilno – tj. usustavljeno, jasno i neproturječno – navođenje literature u tekstu i u bibliografiji važno je za svakog autora jer povećava komunikabilnost njegova rada te pridonosi visokoprofesionalnoj slici, koju, osim upućenosti i načitanosti, mora krasiti i preciznost, pedantnost te intelektualno poštenje.¹⁷ Ono je, osim toga, i određena "kulturalna teko-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

vina" glavnih kanala znanstvenoga komuniciranja – stručnih i znanstvenih časopisa, pa je i eksplicitan ili implicitan uvjet predaje tekstova njihovim uredništvima. Za časopise je, osim toga, ono vrlo važno jer je i pretpostavka bibliometrijskih metoda, tj. citatnih analiza, pa u skladu s tim i rangiranja časopisa.

Danas se u hrvatskoj stručnoj i znanstvenoj periodici primjenjuju sve tri opisane metode citiranja. Međutim, njihova je upotreba na određen način "stratificirana". Naime, dok se metodom tekućih bilježaka služe uglavnom časopisi s područja humanističkih i djelomično društvenih znanosti, metodu brojčanih bilježaka nalazimo gotovo jedino u tzv. tvrdim znanstvenim disciplinama, tj. na području tehničkih i prirodno-znanstvenih disciplina. Metoda prvog elementa i datuma nalazi se negdje "na sredini". Kao razmjerno novija metoda, zastupljenija je u društvenim znanostima nego u humanističkim i tehničkim, ali čini se da je manje "ekskluzivna" od ostalih dviju jer je primjenjuju u nešto manjoj mjeri i prirodnoznanstveni i humanistički časopisi.

Međutim, varijacije u preporučenim bibliografskim elementima, kao i u opsegu njihova kraćenja, razlikuju se, osim po znanstvenim područjima, i od časopisa do časopisa. Štoviše, zanimljivo je da neki časopisi toleriraju različite metode ili se pak koriste neekonomičnim i ponekad nepreciznim "hibridima". Riječ je o kombinaciji metode tekućih bilježaka u kojima ponekad navode cjelovite bibliografske jedinice koje po načinu oblikovanja (i nizanja opisnih elemenata) ne upućuju jednoznačno na jedinicu u bibliografiji, jer je popis bilježaka, tj. bibliografija, prilagođen harvardskom sustavu, tj. metodi prvog elementa i datuma, koja pretpostavlja da će jedinica koja se citira biti zastupljena na stranicama teksta ili u bilješcima samo prvim elementom i godinom. "Amerikanizacija" postupno osvaja uredništva časopisa, koja najčešće preuzimaju modele iz komplementarnih vodećih američkih časopisa. Ovi se pak američki časopisi grupiraju u disciplinski srodna područja koja određenu varijaciju harvardskoga sustava proglašavaju poželjnom. Otuda onda i proizlaze često sitne razlike (koje se ponekad svode na interpunkcijske znakove i upotrebu kratica za stranice) između stilova, primjerice, Američke sociološke udruge (ASA), Američke antropološke udruge (AAA), Američke psihologijske udruge (APA), Modern language association (MLA) i sl.¹⁸

Vjerujem kako je u nas veći problem ignoriranje pravilna opisivanja elektroničkih izvora i potpuno bibliografski nedostatno, a kamoli ujednačeno, opisivanje mrežnih izvora. To ostaje problem uredništava znanstvenih časopisa, kojima, na žalost, standard za bibliografsko navođenje elemenata za elek-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

troničke publikacije i dokumente (ISO 690-2:1997) nije dostupan u hrvatskom prijevodu. No to ostaje i zadatak koji ćemo istražiti i opisati u našem sljedećem radu, gdje će se posebno klasificirati hrvatski znanstveni časopisi prema ovdje opisanim metodama citiranja i upozoriti na specifičnosti te istražiti uzroke koji uvjetuju te specifičnosti. U tom će se kontekstu, sasvim nužno, više opisati i pravilno opisivanje elektroničkih izvora – i to na razini norme i na razini hrvatskih praktičnih interpretacija.

BILJEŠKE

¹ Popis kratica: rad se poziva na sljedeće međunarodne norme:

International Organization for Standardization. (1987.), *Documentation – Bibliographic references – Content, form and structure (ISO 690:1987)*. Geneve: ISO, dalje u tekstu: ISO 690:1987.

Hrvatski prijevod iste norme: *Dokumentacija – Bibliografske bilješke – Sadržaj, oblik i struktura (ISO 690:1987)*. Zagreb: Državni zavod za normizaciju i mjeriteljstvo, 1998., dalje u tekstu: HRN ISO 690:1998.

International Organization for Standardization. (1997.), *Information and documentation – Bibliographic references – Part 2: Electronic documents or parts thereof. (ISO 690-2:1997)*. Geneve: ISO., dalje u tekstu: ISO 690-2:1997.

U radu se spominje i radna skica (Working Draft) datirana 2004-08-10, međunarodne norme ISO 690, dalje u tekstu: ISO/WD 690.

U bibliografskim se bilješkama rabi i međunarodna kratica s. 1. (*sine loco*) = bez mjesta, za slučajeve kad se nije moglo utvrditi mjesto izdavanja dokumenta.

² Napomene i bilješke generalno možemo smatrati sinonimima. O tome postoji i razmjerni konsenzus u literaturi koju sam pregledao. Međutim, termin bilješke pokazuje se "analitičnijim" iz više razloga: bolje odgovara duhu prijevoda međunarodne norme, uvržeženiji je i "moderniji" u hrvatskoj literaturi koja se bavi problematikom opremanja znanstvenoga rada i pisanja. Stoga je on dosljedno upotrebljavan u ovom radu. Moja definicija bilježaka jest: to su dijelovi teksta najčešće fizički ili tipografski izdvojeni od ostaloga, tzv. glavnoga dijela teksta (onog u kojem se eksplicira tema rada, rezultati istraživanja i sl.), a koji sadrže bibliografske podatke ili su po autorovu mišljenju potrebni radi tumačenja iznesenih stajališta.

³ Podatci o autorima, naslovima, mjestima izdavanja, godinama, stranicama i sl. Iscrpnije o propisanim elementima i njihovu redanju vidjeti u ISO 690:1987 i ISO 690-2:1997, značajnije revizije norme naviješta ISO/WD 690.

⁴ Zelenika metodu tekućih bilježaka i metodu brojčanih bibliografskih bilježaka smatra europskima, nasuprot metodi prvog elementa i datuma, koju smatra američkom tradicijom. Spomenuti autor, inače, ne rabi stručnu terminologiju ISO 690:1987 (Zelenika, 2000., 483).

⁵ U većini hrvatskih časopisa koji primjenjuju ovu metodu vođenja bilježaka, kao i u većini stručnih knjiga, prevladavaju tipografska rješenja u obliku superskripta.

⁶ Odatle vjerojatno potječe i hrvatska riječ *podnožak* za uvržeženi termin fusnota. Međutim, raširena su i oblikovna i tiskarska rješenja koja tekuće bilješke kumuliraju na krajevima članaka, poglavlja ili cijele knjige. Neki časopisi smještaju tekst tekućih bilježaka na margine, usporedno s glavnim tekstom, pa je to možda i izvor drugoga hrvatskog sinonima za fusnotu – *prirubnica*. U Hrvatskoj, primjerice, tako opremaju tekstove časopisi *Filozofska istraživanja* i *Frakcija*. Fizički smještaj tekućih bilježaka (ispod, na kraju ili pored "tijela" glavnoga teksta) ne utječe na pravila oblikovanja bibliografsko-dokumentarnih bilježaka unutar sustava tekućih bilježaka.

⁷ Ako tekst ne bude opremljen bibliografijom, prva bibliografsko-dokumentarna bilješka za određeno djelo ili dokument mora sadržavati sve bibliografske elemente prema propisima standarda ISO 690: 1987 ili 690-2:1997. Dakle, potpun bibliografski opis citirane jedinice (npr. za knjige: autor(i), naslov dokumenta, izdanje, mjesto izdavanja, izdavač, godina izdavanja).

⁸ Ili pak neka druga kratica, kao npr. *ibidem*, skr. *ib.* ili *ibid.*, u značenju "na istom mjestu" ili "u istom djelu", zatim, *loco citato*, skr. *l. c.*, u značenju na navedenom mjestu.

⁹ Brojni su hrvatski časopisi ponajprije iz humanističkih ali i iz društvenih disciplina koji primjenjuju metodu tekućih bilježaka za oblikovanje bilježaka. Navodim samo neke stručno-znanstvene časopise: *Časopis za suvremenu povijest*, *Histria antiqua*, *Filologija*, *Književna kritika*, *Praoni vjesnik*, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* itd. Privlačnost metode možda leži i u činjenici da ona ne iziskuje opremanje tekstova posebno oblikovanom bibliografijom. Međutim, bit njezine "ukorijenjenosti" u humanističkim i društvenim disciplinama vjerojatno je u posebnosti i tradiciji iznošenja znanja, koja, za razliku od tehničkih ili prirodnih disciplina, češće zahtijevaju opširnije komentare u kojima su, uostalom, autori takvih radova znanstveno i socijalizirani u komunikacijskom diskursu koji smještajući opsežne bilješke u tzv. fusnote (jedan hrv. stariji izraz jest *prirubnica*) demonstrira moć jednoga diskursa. Ova opaska nije nužno kulturno ili jezično ograničena na zemlje koje nisu engleskoga govornog područja. Iako je statistički manje zastupljena u američkih autora (i nakladnika), mislim da je zbog svoje već spomenute viševrsne "ergonomičnosti" i "persuasivnosti" ta metoda prikladna za značajne ili "znakovite" knjige. Dobru ilustraciju toga možemo, primjerice, vidjeti u američkim izdanjima knjige Daniela Bella, *The coming of post-industrial society* (3 izdanja: 1973., 1976., 2000.), gdje je dosljedno provedena metoda tekućih bilježaka s fizičkim smještanjem uz tekst (fusnote). Svako drugačije grafičko oblikovanje umanjilo bi komunikacijske učinke teksta. Može se postaviti teza da ovakav način vođenja bilježaka dostojno simulira (i ilustrira) hipertekstualnu prirodu znanstvenoga znanja i komuniciranja.

¹⁰ Ovu metodu vođenja bilježaka primjenjuju brojni hrvatski znanstveni časopisi s područja tehničkih i prirodnoznanstvenih disciplina. Navodim samo neke naslove: *Automatika*, *Fizika A*, *Fizika B*, *Mathematical inequalities and application*, *Metalurgija*, *Promet*, *Suvremeni promet*, *Strojarstvo*... Tekstovi u njima nisu opremljeni posebnom abecedno uređenom bibliografijom, nego se na kraju teksta redaju bibliografske jedinice slijedom pojavljivanja u članku.

¹¹ Zanimljiv je smjer promjena koji se zastupa u dokumentu *ISO/WD 690*. Ponajprije je promijenjen naziv metode u metodu imena i datuma. Nadalje, kad je publikacija anonimna – što je razmjerno rijetko uzme li se u obzir i širok dijapazon sekundarnog i korporativnog autorstva koja se identificiraju kao tvorcima, autori dokumenata – za prvi element treba navesti *Anonim*. Stavimo li ovaj prijedlog uvođenja Anonima za odrednicu u širi (povijesni) bibliografski kontekst, dolazimo do znamenitoga engleskog bibliografa Andrewa Maunsella, koji je 1595. god. prekinuo s praksom dodjeljivanja odrednice *Anonymi* za anonimna djela, navodeći ih u svojoj bibliografiji (*Catalogue of English printed Bookes ...*) po njihovu naslovu. Otada se Anonim polako napušta u bibliografskoj praksi. No potrebe brzoga i ekonomičnoga bibliografskog upućivanja dovode do rješenja koja nisu utemeljena u dugogodišnjim bibliografskim praksama i tradicijama. Prijedlog uvođenja odrednice Anonim za djela kojima je poznat samo naslov i godina vjerojatno treba sankcionirati i kanalizirati ponegdje već raširenu praksu supstituiranja autorskih imena različitim grafičkim improvizacijama koje ne mogu imati funkciju odrednice. No riječ je samo o prijedlogu koji još nije postao dijelom međunarodne norme.

¹² U tzv. impresumu, tj. nakon podataka o mjestu izdavanja i izdavaču.

¹³ *Društvena istraživanja*, vol. 12, 6(68), 2003., str. 1069-1094.

¹⁴ Harvardski sustav i metoda isključuje razmjerno sofisticirane mogućnosti i metode kraćenja bibliografsko-dokumentarne bilješke, pri čemu se rabe latinske ili nacionalne kratice, a o čemu je bilo riječi prilikom opisa metode tekućih bilježaka.

¹⁵ Razni oblici i "stupnjevi" hibridizacije prisutni su u hrvatskim sociološkim i srodnim časopisima, primjerice u *Reviji za sociologiju*, *Društvenim istraživanjima* i *Informatologiji*. Kod posljednjeg je naslova primijećeno toleriranje raznih "disfunkcionalnih" hibrida između metode tekućih bilježaka i metode prvog elementa i datuma. O tome više u zaključnom dijelu rada.

¹⁶ Uostalom, u ovom je tekstu, prema uputama Uredništva, primijenjena ova metoda oblikovanja bibliografskih bilježaka. Mrežni izvori bez datuma nastanka, na mjestu predviđenom za datum, nemaju datumskih podataka. Zamjena nepostojećega datuma kraticom s. a., tj. *sine anno* – bez godine, nije primjenjivana.

¹⁷ Ipak postoje i gotovo ekstremni odmaci od uobičajenih praksi. Tako se, primjerice, u znanstvenom ili znanstveno-publicističkom djelu Alexandra Barda i Jana Soederqvista *Netokracija: nova elita moći i život poslije kapitalizma*, koje čvrsto stoji u nefikcionalnom izražajnom diskursu, ne može pronaći ni jedna bibliografska bilješka kao ni popis konzultirane literature, dok se s druge strane, fikcionalna uspješnica Michaela Crichtona, *Niz vrijeme*, može pohvaliti pozamašnom, čak sadržajno i problemski strukturiranom, bibliografijom.

¹⁸ No ovaj rad nema ambiciju podrobno istražiti kako se metoda prvog elementa i datuma interpretira i primjenjuje u različitim američkim akademskim zajednicama. Tomu donekle može poslužiti i zanimljiv mrežni alat što ga je razvio David Warlick. To je interaktivno

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

mrežno mjesto (*web tool*) koje će bez ikakve naknade pokušati generirati ispravne bibliografske bilješke i citatne oznake u tekstu u dva, možda, najraširenija ili najpoznatija američka oblika: MLA i APA. Korisnik mora samo odabrati vrstu dokumenta za koji se izrađuje referenca, a ponuđeni su mu tiskani (knjiga, djelo u zborniku, članak u enciklopediji, časopisu, novinama, tiskani intervju, javna prezentacija) i elektronički izvori (mrežna stranica, CD-ROM enciklopedija, članak u mrežnom časopisu, novinama, online baza podataka, snimljeni intervju, prilog u diskusijskim listama, poruka elektroničke pošte, TV ili radio emitirani sadržaji). Zanimljivim se čini autorovo upozorenje kako postoje mnoge nijanse u oblikovanju referenci u ove dvije "škole". Na neke smo "nijanse" upozorili i u primjerima kako se bibliografske bilješke u tradiciji harvardskoga sustava i metode stilski i izlagački integriraju u tekst. Isprobavajući ovo pomagalo, tj. generator referenci, primijetio sam da su razlike između dva sustava razmjerno značajne, a da one rastu s odabirom sve "nepostojanjih i fluidnijih" izvora. Ipak, D. Warlick upozorava kako se ne može jamčiti potpuna pouzdanost ovako generiranih referenci i da se treba služiti i tiskanim priručnicima ovih dviju američkih "škola".

LITERATURA

APA format [online]. 5th Edition. Los Angeles: University library, California State University. [Citirano 2004-05-17] Dostupno na: <<http://www.calstatela.edu/library/guides/3apa.doc>>

Harnack, A., Kleppinger, G. *Beyond the MLA Handbook: Documenting Electronic Sources on the Internet*. [Citirano 2004-03-04] Dostupno na: <<http://english.ttu.edu/kairos/1.2/inbox/mla.html>>

Hart, C. (1998.), *Doing a literature review*. London: Sage. Appendix 2: how to cite references, str. 209-212.

Ivanović, Z. (1996.), Dokumentacijska osnova rukopisa. U: *Metodologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. Opatija: Hotelijerski fakultet, str. 197-206.

Ormuš, M., Matijević, Ž. (1981.), *Intelektualni rad: metode i tehnike*. 2. neizmijenjeno izd. Zagreb: Radničko sveučilište Moša Pijade, Centar za dokumentaciju i izdavačku djelatnost i Viša tehnička škola za sigurnost na radu i zaštitu od požara.

Zelenika, R. (2000.), Dokumentacijska osnova rukopisa. U: *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. 4. izd. Rijeka: Ekonomski fakultet; Ljubljana: Ekonomska fakulteta Univerze, str. 481-499.

Žugaj, M. (1997.), Znanstvena dokumentacija. U: *Metodologija znanstvenoistraživačkog rada*. 2. izd. Varaždin: Fakultet organizacije i informatike, str. 400-406.

MEĐUNARODNI STANDARDI

International Organization for Standardization. (1998.), *Dokumentacija – Bibliografske bilješke – Sadržaj, oblik i struktura (HRN ISO 690: 1998)*. Zagreb : Državni zavod za normizaciju i mjeriteljstvo. (prijevod norme ISO 690:1987, Information and documentation – Bibliographic references – Content, form and structure).

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

International Organization for Standardization. (1987.), *Documentation – Bibliographic references – Content, form and structure* (ISO 690: 1987). Geneva: ISO.

International Organization for Standardization. *Excerpts from International Standard. ISO 690:1987. Information and documentation – Bibliographic references – Content, form and structure [Online]*. Osuvremenjeno 2003-08-15 [Citirano 2004-2-15]. Dostupno na: <<http://www.nlc-bnc.ca/iso/tc46sc9/standard/690-1e.htm>>

International Organization for Standardization. *Excerpts from International Standard ISO 690-2. Information and documentation – Bibliographic references – Part 2: Electronic documents or parts thereof [Online]*. Osuvremenjeno 2002-08-22 [Citirano 2004-2-15]. Dostupno na: <<http://www.nlc-bnc.ca/iso/tc46sc9/standard/690-2e.htm>>

International Organization for Standardization. (2001.), *Information and documentation – Bibliographic references – Part 2: Electronic documents or parts thereof : Additional examples [Online]*. S. l. : International Standard Organization, Osuvremenjeno 2002-08-22 [Citirano 2004-04-26]. Dostupno na: <<http://www.collectionscanada.ca/iso/tc46sc9/standard/690-2ex.htm>>

SEKUNDARNI IZVORI, POPISI LITERATURE I MREŽNI ALATI

International Federation of Library Associations and Institutions. *Library & information science: citation guides for electronic documents [mrežna stranica]*. S. l.: IFLA. Osuvremenjeno 2003-02-03 [Citirano 2004-03-18]. Dostupno na: <<http://www.ifla.org/1/training/citation/citing.htm#style>>

Purdue University Online Writing Lab. *Using Modern Language Association (MLA) Format [mrežna stranica]*. Osuvremenjeno 2003-12-01 [Citirano 2004-03-27]. Dostupno na: <owl.english.purdue.edu/handouts/print/research/r_mla.html>

Landmark's Citation Machine. (2000.), S. l.: The Landman Project, Osuvremenjeno 2004-01-03 [Citirano 2005-02-27]. Dostupno na: <http://www.landmark-project.com/citation_machine/index.php?mode=form&g=6&cm=0&list=nonprint>

Note-Making and Citation Systems in Professional or Scientific Texts

Tomislav MURATI
National and University Library, Zagreb

The paper presents a survey of creating notes, commenting on the application and comparing the use of three accepted methods for correctly quoting and creating references throughout a professional or scientific text. These are, according to the international norm for the form, content and structure of bibliographic references (ISO 690-1987): the method of running notes, method of numeric references

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 1-2 (81-82),
STR. 155-171

MURATI, T.:
OBLIKOVANJE...

and method of first element and date. The opinion is given that each of the methods has its optimal professional and scientific environment, in whose discourse it best fulfills its functions.

Key words: bibliographic references, citations according to ISO 690, Harvard style of citations, running notes, numeric reference method, Croatian professional journals

Anmerkungen und Zitierweisen in fachliterarischen oder wissenschaftlichen Texten

Tomislav MURATI
National- und Universitätsbibliothek, Zagreb

Die Arbeit bringt einen Überblick über die Art und Weise, wie in einem fachliterarischen oder wissenschaftlichen Text Anmerkungen gestaltet werden können, ferner werden drei weltweit anerkannte und eingesetzte Methoden des Zitierens kommentiert und miteinander verglichen. Gemäß den Bezeichnungen nach der internationalen Norm zu Gestalt, Inhalt und Struktur bibliografischer Angaben (ISO 690: 1987) geht es dabei um folgende Methoden: die Methode fortlaufender Anmerkungen, die Methode numerischer Angaben und die Methode des ersten Elements und des Datums. Es wird die Meinung vertreten, dass jede Methode in ein spezifisches fachliches und wissenschaftliches Umfeld gebettet ist, in dessen Diskurs sie jeweils optimal ihre Funktionen erfüllt.

Schlüsselwörter: bibliografische Angaben, Zitieren gemäß ISO 690, Harvard'sche Zitierweise, fortlaufende Anmerkungen, Methode numerischer Anmerkungen, kroatische Fachzeitschriften